

Stijn Vervaet

Sveske Zadružbine Ive Andrića, 24/2007, pp. 90-126

„Na granicama civilizovane Evrope“. Austrougarska tekstualna kolonizacija Bosne i Hercegovine (1878-1918)¹

Uvod: Austrougarska tekstualna kolonizacija Bosne i Hercegovine?

U ovom radu ću pokušati da pojasnim kako se nakon okupacije Bosne od strane Austrougarske (1878) u putopisnim i novinskim tekstovima izvršavalo „simboličko utelovljavanje” Bosne u Dvojnu monarhiju, koje, kao što je zapazio Clemens Ruthner, nužno proizilazi iz „vojnog i administrativnog pripajanja BiH.” (Ruthner 2006: 279)² Kako se i kojim tekstualnim i književnim sredstvima izvršavalo, posle vojnog i administrativnog zaposedanja, *simboličko* i *diskurzivno* osvajanje, kako bi ove pokrajine konačno zauzele svoje mesto na imaginarnoj, kognitivnoj mapi, kreiranoj/nacrtanoj u centru Habsburškoga carstva? Da li na ovoj simboličkoj razini može biti reč o svojevrsnom “balkanizmu” unutar austrougarske kulture, rečeno jezikom Marije Todorove, odnosno o orijentalizaciji i egzotizaciji Bosne ili čak o svojevrsnom habsburškom kolonijalnom diskursu o Bosni, na šta nedvosmisleno upućuje Ruthner? (Ruthner 2003, 2006: 268-269)

Kako tvrdi Peter Stachel, iako se termin “Balkan” u etnografskoj literaturi Habsburške monarhije koristi isključivo kao geografska oznaka (*Bezeichnung*), lišena pogrdnog značenja koje će kasnije dobiti, u opisivanju Bosne i Hercegovine se mogu otkriti skoro sve diskurzivne strategije koje je Marija Todorova u svojoj knjizi o „Imaginarnom Balkanu” analizirala i koje dotične tekstove po sadržaju i intenciji bez sumnje čine kolonijalističkim. Bosna je u etnografskoj (i putopisnoj) literaturi Dvojne monarhije opisana i

[d]efinisana kao „orijentalna“, a time kao kulturno strana, vrednovana kao odstupanje od civilizatorske norme, devijantna, zaostala i svojstvena proteklim epohama jednog kulturnoevolucionistički shvaćenog „razvoja“ čovečanstva, nadalje, žigosana kao feminizirana, infantilna i maloletna. Iako ova pripisivanja u konkretnom detalju ne moraju da deluju potpuno negativno – naročito se kulturna „prvobitnost“ u jednom čisto antimodernom refleksu delimično može shvatiti i kao pozitivna, ali u najmanju ruku kao

¹ Ovaj rad je napisan kao rezultat istraživanja koja je autor mogao da sprovede zahvaljujući stipendiji Fondacije za naučna istraživanja Flandrije (FWO – Vlaanderen / Research Foundation - Flanders). Autor se zahvaljuje Tijani Obradović na prevodu citata sa nemačkog.

² „Auf die militärische und administrative Einverleibung Bosnien-Herzegowinas folgt die symbolische.”

slikovita i egzotično ljupka – one u svakom slučaju signaliziraju potrebu za uređujućim spoljnim delovanjem. (Stachel 2003: 263)³

U kojoj se meri osećao ovaj balkanistički ili čak kolonijalni diskurs u samoj Bosni, dakle van samog centra moći koji ga generiše, razvija i širi? Elleke Boehmer piše da je „imperija, barem jednim delom, bila i tekstualna vežba”, ukazujući na to da su britanski čitaoci dnevnih novina, administratori koji su konsultovali islamske i hindu sakralne tekstove, sa ciljem uspostavljanja zakonodavnog sistema u Britanskoj Indiji, *razumeli* kolonizaciju kroz tekstove i pomoću tekstova. (Boehmer 1995:13) Tako je, izgleda, bilo i u slučaju Bosne. Do sve obimnije turističke literature (na primer razni bedekeri o Bosni), putopisne i beletrističke književnosti o Bosni dolazi tek posle okupacije, ili, kako su to već 1937. primetili Nagl, Zeidler i Castle u svojoj *Istoriji nemačko-austrijske književnosti*, „za vojnom okupacijom Bosne i Hercegovine usledilo je turističko i književno otkrivanje ove zanimljive nove zemlje”(citirano prema Stachel 2003: 262)⁴ Kakva je austrougarska slika o BiH i da li postoji evolucija u austrougarskoj⁵ imagologiji Bosne i šta se u tom pogledu može uočiti na primeru austrijskih putopisa i novina, objavljenih kako u Beču, tako i u Sarajevu? Pokazaću da se u ključnim tekstovima austrougarskih (puto)pisaca, etnologa i novinara o Bosni prepoznaje tendencija imaginarnog osvajanja, svojstvena svakom kolonijalnom diskursu. Nastojaću da pojasnim austrougarske narative pomoću kojih se izvršavalo ovo simboličko zaposedanje Bosne i Hercegovine, kao i da analiziram svojevrsan kolonijalni diskurs koji ih nužno prati.

Bosna i potreba za habsburškom „civilizatorskom misijom“ – prvi korak ka simboličkom utelovljavanju novog imperijalnog poseda u Dvojnu monarhiju

Novine *Stimmen aus Bosnien* 1898. godine pod nazivom “Dvadeset godina austrougarske uprave” objavljuju tekst povodom 20-godišnjice okupacije, u kome se opisuje kako je teklo

³ „[d]ie Definition als „orientalisch“, damit als kulturell fremd, die Bewertung als von der zivilisatorischen Norm abweichend und deviant, rückständig und vergangenen Epochen einer kulturevolutionistisch verstandenen „Entwicklung“ der Menschheit angehörig, weiters die Punzierung als effeminiert, infantil und unmündig. Auch wenn diese Zuschreibungen im konkreten Detail nicht durchwegs negativ ausfallen müssen – insbesondere die kulturelle „Ursprünglichkeit“ kann in einem gleichsam antimodernen Reflex partiell auch positiv, zumindest aber als pittoresk und exotisch reizvoll aufgefasst werden – signalisieren sie jedenfalls ordnenden Handlungsbedarf von außen.” (Stachel 2003: 263)

⁴ „[d]er militärischen Okkupation von Bosnien und der Herzegowina folgte die touristische und literarische Erschließung dieses interessanten Neulandes.”

⁵ Pretežno ću se osloniti na tekstove na nemačkom i hrvatskom. Naravno, bilo bi zanimljivo istražiti da li je i u mađarskoj, češkoj ili eventualno slovačkoj i poljskoj književnosti postojalo slično „otkrivanje Balkana“, da li je ono praćeno sličnim kolonijalnim diskursom, i kakve razlike postoje u percepciji Bosne i Hercegovine, zavisno od toga iz kog je dela Monarhije pisac. Ipak, ovo ne mora da znači da ću se osvrnuti isključivo na austrijske pisce: tadašnji obrazovani Mađari, Hrvati i Slovenci (i t.d.) često su pisali ne samo na matičnom, nego i na nemačkom jeziku.

vojno zaposedanje Bosne i Hercegovine. ("Zwanzig Jahre österreich.-ungarischer Verwaltung", 1/1898 od 6.VIII 1898, str. 1-2) Bez obzira što ovaj list nije bio naročito uticajan, pogotovo imajući u vidu mesto (Sarajevo, gde su imale veoma malu čitalačku publiku) i kratak period njegovog izlaženja⁶, ovaj tekst pruža jasan primer dominantnog austrougarskog narativa o okupaciji Bosne, koji se može sresti i u mnogim drugim novinama i putopisima, objavljenim u Dvojnoj monarhiji. Pogledima koji su izraženi u njemu, čini se, bio je protkan politički i javni diskurs Austrougarske tokom njene četrdesetogodišnje vladavine Bosnom. Po mišljenju autora ovog teksta, Dvojna monarhija je trebalo da, po odluci donesenoj na Berlinskom kongresu, pacificira ove krajeve, da vrati mnogobrojne izbeglice, kao i da ponovno uspostavi red i sigurnost koje su ratovi potpuno poremetili. Na kraju, zadatak Monarhije bio je da uvede upravu, „koja bi odgovarala savremenoj kulturi“. Na žalost, dodaje pisac, nije sve išlo tako lako, pošto su pojedini „nesavesni demagozi“ u muslimanskim krugovima širili predrasudu da je okupacija usmerena pre svega protiv njihove konfesije, te su na taj način „podstakli povodljive elemente na pobunu i tako ih naveli na krivi put“. Po autoru teksta, zauzimanjem Sarajeva, glavnog ustaničkog gnezda, 19. avgusta „postignut je glavni preduslov za ispunjenje misije koju je Monarhija uzela na sebe“.⁷ Ističući potrebu za nekakvom *misijom* Habsburgovaca u ovim krajevima, autor otkriva kolonijalni diskurs koji se u Bosni svakodnevno čuo od strane austrougarske uprave i kojim je bosansko-hercegovačko društvo u to vreme bilo prožeto. Autor sažeto obrazlaže u čemu je ta civilizatorska misija trebalo da se sastoji: austro-ugarska uprava treba da u okupirane provincije donese zapadne ideje i institucije i da ih na taj način približi Zapadu. Nova uprava koja dolazi posle okupacije je sve to, kako tvrdi autor, velikim delom i ostvarila. Pomoću “strogog ali pravednog sudstva” i “savršeno organizovanog i uzorno vođenog žandarmerijskog korpusa”, ona je u iznenađujuće kratkom roku osigurala javnu bezbednost i sigurnost ličnosti i poseda. (*Stimmen*, 1/1898: 1, 1)⁸

⁶ *Stimmen aus Bosnien* izdavao je Slovenac Franjo (Franz) Selak u Sarajevu na nemačkom jeziku. List je izlazio svega pola godine, i to jednom sedmično. Detaljnije o listu i njegovom pokretanju videti Kruševac 1978: 290-291.

⁷ „Als jedoch am 19. August auch Sarajevo, der Haupherd der insurrectionellen Bewegung, mit glänzender Bravour erstürmt wurde, war die wichtigste Vorbedingung für die Erfüllung der übernommenen Mission gegeben.“ (*Stimmen aus Bosnien* 1/1898 od 6.VIII 1898, str. 1)

⁸ „Die neue Verwaltung ging vor allem daran die Sicherheit der Person und des Eigenthums wiederherzustellen. Dieser Zweck wurde durch eine strenge aber gerechte Justiz und durch ein vortrefflich organisirtes, musterhaft geleitetes Gendarmeriecorps in überraschend kurzer Zeit erreicht. Dieses wackere Corps hält nicht nur die gesellschaftsfeindlichen Elemente in Zaume, es steht auch der Bevölkerung in allen schwierigen Lagen berathend und hilfreich bei.“ (*Stimmen aus Bosnien* 1/1898 od 6.VIII 1898, str. 1) („Nova uprava se pre svega trudila da ponovno uspostavi sigurnost ličnosti i poseda. Ovaj cilj je postignut u iznenađujuće kratkom roku, zahvaljujući strogom, ali pravičnom pravosuđu i jednom izvanredno dobro organizovanom, uzorno vođenom žandarском korpusu. Ovaj budni korpus ne samo da drži društvu neprijateljski nastrojene elemente pod kontrolom, već i pomaže stanovništvu u svim teškim situacijama, savetom i delom.“ (*Stimmen aus Bosnien* 1/1898 od 6.VIII 1898, str. 1, prevod moj)

Navedeni članak iz novina *Stimmen aus Bosnien* samo je jedan od brojnih primera ovakve interpretacije i reprezentacije vojne akcije iz leta 1878. i „zadatka“ ili „misije“ Dvojne monarhije u Bosni. U mnogim austrougarskim novinskim tekstovima je uočljiva tendencija da se ove pokrajine orijentalizuju (u smislu Saidovog pojma orijentalizma), i da se time opravda habsburška ekspanzionistička politika prema Balkanu. Izgleda, međutim, da je ovakav habsburški kolonijalni diskurs o Bosni već ranije postojao, te da su ga sam čin okupacije, organizacije civilne uprave u Bosni i popratni priliv novinara, vojnika i službenika iz raznih delova Monarhije samo ojačali. Već pre berlinskog kongresa (na primer u poznatom Andrašijevom memorandumu), dakle pre okupacije Bosne i Hercegovine od strane Dvojne monarhije, pročula se ideja *civilizatorske misije* na Balkanu koju je ona namenila sebi, a čiju je navodnu potrebu nastojala dokazati već tokom poslednjih godina osmanske uprave u Bosni, pripremajući time u izvesnom smislu diplomatske akcije na Berlinskom kongresu. (Kraljačić 1987: 22-23)⁹ Moglo bi se u neku ruku reći da je, kao i kod prekomorskih kolonijalnih poduhvata drugih evropskih velesila, sve počelo sa kartografijom: tako su, na primer, Heinrich Daublebsky von Sterneck, Gustav Thömmel i Johann Roškiewicz došli u Bosnu već 1862. godine da pomognu Osman-paši pri izrađivanju topografskih karata Bosne i Hercegovine. (Herkalović 1906: 16-17) Ovo kartografsko interesovanje od strane austrougarskog vojnog vrha za susednu osmansku pokrajinu i njihovo geološko-geografsko istraživanje Bosne naravno nije bilo nimalo nevino. Ono je faktički značilo pripremanje kasnije okupacije.¹⁰ Jer, kako je to rekao Harley, „[t]o own the map was to own the land.“ (Harley 1988: 298) Međutim, priprema i izvršenje okupacije s tačke gledišta vojne i diplomatske operacije je nešto sasvim drugačije od konsolidovanja neke zemlje na imaginarnoj mapi jedne imperije, pa samim tim zahteva i sasvim drugačije veštine. Maria Todorova je u svojoj uticajnoj knjizi *Imagining the Balkans* ukazala na tranzicioni karakter Balkana i njegov status između Istoka i Zapada, koji „se uvek prikazivao kao most ili kao raskršće. (...) Balkan je takođe i most koji spaja etape razvoja, što se vidi po etiketama

⁹ Kraljačić na tom mestu ukazuje takođe na to da se u Zapadnoj Evropi ozbiljno verovalo u potrebu takve civilizatorske misije na Balkanu.

¹⁰ To se vidi iz Roškiewiczzeve knjige (Roškiewicz 1868), koju je napisao kao izveštaj o svojoj delatnosti u Bosni. Ova knjiga pored geografskog i geološkog opisa, putopisa, informacije o islamu i kuranu, te o administraciji, upravi i istoriji zemlje sadrži i veoma detaljan odeljak o tadašnjem stanju „turske“ vojske (str. 378-414: „Gegenwärtiger Stand der türkischen Armee“). Uostalom, Austrija je već 1853, uoči Krimskog rata, nameravala da upadne u Bosnu i Hercegovinu, a 1856. godine je maršal Radetzky Franji Josipu predao memorandum kojim je predložio da se Bosna što pre zauzme, kako bi se dobilo sigurno zaleđe za Dalmatinske luke. Uporediti Pavličević 1979: 253.

koje mu se daju: polurazvijen, polukolonijalan, polucivilizovan i poluorijentalan.” (Todorova 1999: 36-37, 39)¹¹

Utelovljavanje Bosne u Austrougarsku monarhiju je moglo da izazove isti refleks kod putopisaca i novinara iz (simboličkog) centra Dvojne Monarhije, podstičući ih na kolonijalni, orijentalistički i civilizatorski diskurs o Bosni.¹² U tom pogledu se njihov diskurs i ne razlikuje bitno od „balkanizma“ koji Todorova otkriva u zapadnoevropskom javnom diskursu o Balkanu za vreme Balkanskih ratova i još dugo nakon toga. Skoro u svim putopisima i u mnogim novinskim člancima iz Dvojne monarhije nalazimo narative o zaostalosti Bosne u pogledu ekonomije, infrastrukture, i njenoj *potrebi za* „kulturnim i civilizacijskim napretkom“. Karakteristično je, prema tome, poistovećivanje stepena *ekonomskog* razvoja zemlje i njene industrijalizacije sa stepenom *kulturnog* razvitka na kojem se ona navodno nalazi. „Kultura“ i „civilizacija“ se mere ekonomskim merilima, ekonomski napredak znači kulturni napredak, a ekonomska zaostalost se izjednačava sa kulturnom zaostalošću. Klasičan primer ovakvog evolucionističkog razmišljanja o kulturi (*Kulturevolutionismus*) čine tekstovi iz oblasti građevinarstva ili izveštaji o stanju puteva, izgradnji železnica (više o tome dalje) ili industrijskih objekata. U uvodu u svoju knjigu o građevini u BiH, koju će novine *Bosnische Post* 1888. u nastavcima objaviti, Edmund Stix izjavljuje sledeće:

Ovo tužno stanje, za koje se jedva moglo zamisliti da može postojati tako blizu granica civilizovane Evrope, izmenilo se okupacijom ovih zemalja od strane austrougarske monarhije. Od tog trenutka se zemlja otvorila za kulturna dostignuća; moć Austrougarske je obema zemljama ponovo donela dugo željeni spokoj, pravednost i red u upravi, i na toj osnovi svake uređene države, podržano prirodnim bogatstvom zemlje i dobrim ustrojstvom naroda, moglo je neumornom trudu austrougarske uprave uspeti da već u relativno kratkom vremenskom razdoblju pretvori zemlju u provinciju u usponu. Ovaj napredak je u najtešnjoj uzajamnoj vezi sa dostignućima u izgradnji, koja ga najbolje i manifestuju. (Stix 1887: 1)¹³

¹¹ „invoked the image of a bridge or a crossroads. (...) The Balkans are also a bridge between stages of growth, and this invokes labels such as semideveloped, semicolonial, semicivilized, semioriental.” (Todorova 1997: 15-16, 18)

¹² Naravno, nijedno kompleksno društvo nije homogeno, a to važi i za tadašnju Austrougarsku monarhiju. Kako je pokazao Haselsteiner (Haselsteiner 1996), zvaničan diskurs habsburškog dvora i vojne administracije u pogledu potrebe za okupacijom BiH nije naišla na jednostrano odobravanje u austrijskom javnom mnjenju, niti su ga sve austrijske novine podupirale. Haselsteiner tvrdi da su neke novine čak kritikovale zvanično prenelažavanje takozvane civilizatorske misije Dvojne monarhije u ovim pokrajinama.

¹³ „Diese traurigen Verhältnisse, von denen es kaum denkbar, dass selbe so nahe den Grenzen des civilisirten Europa bestehen konnten, änderten sich mit der Occupation dieser Länder durch die österreichisch-ungarische Monarchie. Von diesem Zeitpunkte wurde das Land den Errungenschaften der Cultur geöffnet; die Macht Österreich-Ungarns brachte den beiden Ländern wieder die langentbehrte Ruhe, Gerechtigkeit und Ordnung in der Verwaltung, und auf dieser Basis jedes geordneten Staatswesens unterstützt durch den natürlichen Reichthum des Landes und die gute Begabung des Volkes konnte es dem unermüdlichen Schaffen der österreichisch-ungarischen Verwaltung gelingen, schon in einem verhältnismäßig kurzen Zeitraume das Land in eine aufstrebende Provinz zu verwandeln. Dieser Fortschritt steht in innigster Wechselbeziehung mit den Leistungen im Bauwesen und wird am besten durch dieselben manifestirt.” (Stix 1887: 1)

Ovakva se argumentacija, koja proizilazi iz političke situacije okupacije, itekako se može definisati kao kolonijalni diskurs, kako tvrdi Stachel (2000: 265). Jer, Bosni su se navodno otvorile mogućnosti za kulturna dostignuća i ekonomski napredak tek *počev* od austrougarske okupacije. Pre toga je Bosna, tako barem tvrde ovi pisci, bila potpuno zaostali kraj, odsečen od evropske civilizacije i lišena reda i pravednosti koji karakterišu pravni poredak moderno uređene države. Teritorijalni i geopolitički interesi jedne imperije se predstavljaju kao neumorni dobrotvorni trud austrougarske uprave da izmeni tužno stanje u Bosni, sa ciljem da vrati spokoj i red u zemlju.

Sa ov(akv)im kolonijalnim diskursom se susrećemo i u brojnim austrougarskim putopisima. Kako kaže David Spurr, „the writer is the original and ultimate colonizer, conquering the space of consciousness with the exclusionary and divisive structures of representation.”(Spurr 1993:93)¹⁴ Jedan od prvih putopisa sa etnografskim i istoriografskim pretenzijama napisao je Johann von Asbóth (János Asbóth) godine 1887¹⁵, kao rezultat svoga putovanja u društvu samoga Kállaya (von Asbóth 1888: ii). Koliko je važnosti Austrougarska pridavala svom imidžu u inostranstvu, vidi se iz činjenice da je Asbóthovo delo prevedeno na engleski¹⁶ o trošku Zemaljske vlade, dve godine posle izlaska iz štampe u Beču. Zanimljiva je ambicioznost sa kojom Asbóth svoju knjigu predstavlja engleskoj publici, nadajući se da „[i]n England, the greatest power in the Mohameddan world, the past history and present development of these provinces, may without doubt count upon an intelligent interest.” (Asbóth 1890: viii), na taj način preporučujući austrougarsku politiku u Bosni kao recept koji bi i Britanci mogli da koriste u svojim kolonijama sa muslimanskim stanovništvom.

Nemački novinar Heinrich Renner je još 1875, povodom bosanskog ustanka došao kao novinar, a zatim se 1878. godine vratio u Bosnu kao ratni dopisnik bečkih i berlinskih novina sa glavnim štabom okupacione vojske i tu je ostao više od godinu dana. (Kruševac 1978:75). On je uz veliku logističku pomoć Zemaljske vlade, napisao putopis i objavio ga 1895. godine u Berlinu (Renner 1897).¹⁷ Njegov putopis, koji austrougarsku upravu u Bosni, a pogotovu Kállayevu politiku, hvali kad god može, jasno pokazuje kako je zvanična Austro-Ugarska videla i predstavljala Bosnu, i kakvu je sliku želela da konstruiše o sebi. Renner je,

¹⁴ U ovoj svojoj knjizi, Spurr objašnjava kojim retoričkim figurama kolonijalni diskurs velikih sila nastoji postići osvajanje kolonijalnog objekta na imaginarnom, simboličkom nivou.

¹⁵ Mađarsko izdanje 1887, nemački prevod 1888.

¹⁶ J. de Asbóth, member of the Hungarian Parliament: *An official tour through Bosnia and Hercegovina. With an account of the history, antiquities, agrarian conditions, religion, ethnology, folklore, and social life of the people.* London: Swan, Sonnenschein & Co, 1890.

¹⁷ Drugo izdanje štampano je 1897. Činjenica da je Rennerov putopis izdat u Berlinu, a ne u Beču, još jednom potvrđuje da je nametnut široj publici a ne samo austrijskoj javnosti. Hrvatski prevod Ise Velikanovića objavljen je 1898, a drugo izdanje 1900. godine kao: Renner, Henrik: *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko.* Sremska Mitrovica: Hrvatska dionička tiskara.

pored svojih uspomena, koristio i obimnu građu iz zvaničnih publikacija *Zemaljske vlade*, usled čega njegova knjiga čini pravi primer reciklaže informacije (koja je često podrazumevala i brojne predrasude), kojoj su zapadnoevropski putopisci o Balkanu tako često pribegavali. (Jezernik 2004) Iz Asbóthovih i Hoernesovih putopisa i studija o istoriji Bosne i Hercegovine, iz *Glasnika zemaljskog muzeja* i *Wissenschaftliche Mitteilungen*, kao i iz časopisa *Bosnische Post*, preuzeo je istorijske i etnografske podatke i informacije o književnosti u Bosni i Hercegovini. Iz vladinog književnog časopisa *Nade*, dobio je gotovo sve slike za svoju knjigu.

Pisac mnogo pažnje posvećuje dostignućima Dvojne monarhije u BiH na ekonomskom planu i na više mesta izričito ukazuje na veliki napredak koji je u BiH učinjen u odnosu na prethodno primitivno, orijentalno stanje, nasleđeno od Osmanskog carstva. Navešću neke odlomke u kojima se to favorizovanje austrougarskog *kulturtragerstva*, da upotrebim jedan omiljen Krležin izraz, jasno vidi. Renner zaista smatra Austrougarsku kolonijalnom silom i tako je i naziva. Njeni su službenici – pisac ističe Kostu Hörmanna i njegovu suprugu Olgu – pravi kulturtrageri, koji neumorno rade na kulturnom i ekonomskom napretku Bosne i Hercegovine, poput odlučnih misionara koji u Bosni započinju jednu novu epohu:

Tako u Bosni obrazovan činovnik [Hörmann] djeluje sa svojom suprugom kao prosvjetitelj i Austro-Ugarska može da se u svojem kolonijalnom radu podiči uspjehom, što ga nigdje drugdje nema, gdje se je zaposjela tugja zemlja. (...) No nije dosta, da Bosnom progieš letimice za nekoliko dana; treba da si tu zemlju znao od prijašnjih vremena, da si tamo živio i opet onamo dolazio, pa da razabereš napredak, što se na sve strane vigja. Onda ćeš istom moći pravedno suditi o ogromnom reformatorskom djelovanju ministra Kállaya i njegovih saradnika. (Renner 1900: 54-55, u prevodu Ise Velikanovića)¹⁸

Na drugom mestu, povodom planova da se u Srebrenici izgradi banja, kaže da je to za sada još daleka budućnost, ali odmah dodaje sledeće:

Bosanska je vlada oživotvorila toliko toga, što se je pričinjalo neizvedivim, da ni tu ideju ne smatramo neostvarivom. Na jednoj samotnoj gorskoj postaji rekao nam je negdje žandar: „Bogu i našoj vladi sve je možno!“ Po našem iskustvu u Bosni, i mi smo takve vjere, te želimo Srebrenici, da bude naskoro znamenitim lječilištem. (Renner 1900: 224)¹⁹

¹⁸ „So wirkt in Bosnien der gebildete Beamte [Hörmann] mit seiner Gattin als Kulturträger, und Oesterreich-Ungarn hat in seiner Kolonialarbeit Erfolge aufzuweisen, die beispieldlos in der Geschichte der Besetzung eines fremden Landes sind. (...) Es genügt nicht, Bosnien in ein par Tagen zu durchreisen; man muss das Land früher gekannt, man muss dort gelebt haben und immer wieder verkehrt haben, um die Fortschritte feststellen zu können, die auf Schritt und Schritt zu bemerken sind. Dann erst wird man der riesigen reformatorischen Thätigkeit des Ministers v. Kállay und seiner Mitarbeiter gerecht werden.“ (Renner 1897: 53-54)

¹⁹ „Die bosnische Landesregierung hat schon so viel unmöglich Scheinendes in Thatsachen übersetzt, daß wir auch der obigen Idee die Verwirklichung nicht absprechen. Wie sagte doch ein Gendarm auf einem einsamen

I tako samo nabraja, te čitaocu daje utisak da neverovatnim uspesima Dvojne monarhije zaista nema kraja: pod njenim upravom su izgrađeni drumovi i železničke pruge, škole, istrebljena je hajdučija tako da čovek sada može potpuno mirno lutati po Romaniji, nekada čuvenoj po razbojništvu. Austrougarska žandarmerija i štrajfkori²⁰ su sve to razbojništvo istrebili do korena, tako da je činjenica „da se Bosna i Hercegovina sada broje u najsigurnije zemlje i da se putnik ni u najzabitnijim krajevima ništa ne traba da boji za život ni za imetak. I to je jedno kulturno djelo, a u istinu ne najeznatnije!“ (Renner 1897: 154, odnosno u hrvatskom prevodu, 1900: 154). I meštani su, bar po Renneru, zadovoljni kao nikad ranije: za hrišćane više nema više tih religioznih ograničenja koja su postojala za vreme Turaka. Iz navedenih citata se jasno vidi da su se vladajući krugovi u Austrougarskoj zaista nosili mišlju da kuća Habsburga ima civilizatorsku misiju u Bosni i Hercegovini. To se vidi čak u jeziku koji se koristi: često se sreću reči „*Kulturthat*“ (kulturno delo), „*Kulturarbeit*“, (kulturni rad) „*Kolonisationsarbeit*“ (kolonizacioni rad – sa isključivo pozitivnim privzukom!), „*Kulturträger*“ (nosioci kulture).

Još pre Rennera, 1888. godine, Moritz Hoernes, kasnije profesor arheologije na bečkom univerzitetu, objavio je svoju knjigu *Dinarische Wanderungen*, a godinu dana nakon toga mu je u monografskoj seriji *Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild* izašla knjiga *Bosnien und die Hercegovina*. Hoernes u svojim *Putovanjima po Dinarima* naglašava da se kolonijalni zadatak Austrougarske ne može potceniti, ističući da joj je „teže nego bilo kojoj kolonijalnoj sili.“ Jer, pozicija okupiranih zemalja u neposrednoj geografskoj blizini monarhije ima brojne političke konsekvence i zato je prisiljava da bude naročito obazriva prema njima. Po njemu, ne treba imati razumevanje za okupirane, nego za okupatora, koji se nalazi u veoma neprijatnoj situaciji, jer na svakom koraku koji preduzima u cilju civilizovanja okupirane zemlje, rešavanja nasledenih neprilika i uklanjanja nedostataka, on treba da bude obazriv:

Ali, sa druge strane se ne sme zaboraviti da vlada Bosne i Hercegovine mora da reši jedan beskrajno složen zadatak. Ona ne mora samo da prevaziđe problem koji se postavlja pred kolonijalne države na drugim kontinentima, a za koji se svakako ne može tvrditi da je jednostavan; već i geografski i politički položaj okupiranih oblasti zahteva najveću meru obazrivosti i najbrižljivije odmeravanje pri svakom koraku koji bi u bilo kojem smeru trebalo da odvede izvan nasledenih prilika i neprilika. (Hoernes, *Dinarische Wanderungen*. 128-129)²¹

Gebirgsposten: „Gott und unserer Landesregierung is nichts unmöglich!“ Nach unseren Erfahrungen im Lande sind wir derselben Überzeugung.“ (Renner 1897: 225)

²⁰ Takozvani *štrajfkori* (*Streifkorps*) je bio posebna mobilna jedinica koja je samo nosila oružje i, kao prva vojna jedinica u svetu, ranac.

²¹ „Aber andererseits darf man nicht vergessen, dass die Verwaltung Bosnien und der Hercegovina eine unendlich complicirte Aufgabe zu lösen hat. Sie hat nicht nur das Problem zu überwinden, welches Colonialstaaten in fremden Welttheilen gestellt is, und von dem man gewiss nicht behaupten darf, dass es eine einfache Sache sei; sondern die geographische und politische Lage des Occupationsgebiete erheischt auch das

Prema tome, Hoernes olako prelazi preko agrarne politike Austrougarske, koju smatra jedinom mogućom i potrebnom. Po njemu se problematičnost agrarnog pitanja za vreme osmanske vladavine sastojala u tome što se trećina nije ubirala nepristrasno, što je Austrougarska rešila svojom modernom i efikasnom birokratijom, koja objektivno meri i pravedno sudi. (*Dinarische Wanderungen*: 129)

Habsburško čitanje kulturne razlike. Orientalizacija, homogenizacija i esencijalizacija Drugog iz sušte potrebe?

Prenaglašeni ponos sopstvenom civilizatorskom misijom i isticanje njene neophodnosti pred austrougarskom i svetskom javnošću, bez sumnje je povezano i sa nastojanjem Habsburgovaca da konstruišu pozitivnu sliku o sebi, da bi se mogli okтити atributom *kulturtregerá* u BiH. Ovo nam govori o potrebi dominantne kulture da započne dijalog sam sa (samom) sobom, kako je to formulisala Vesna Goldsworthy: „[k]oncept imaginativne, tekstualne kolonizacije, kako sugeriše ovo ispitivanje književne eksploatacije Balkana, pokazuje način na koji se jedna oblast može eksploatisati kao predmet potreba dominantne kulture zarad dijaloga sa samom sobom.” (Goldsvorti 2005: 257)²²

Pošto je Austrougarska od 18. veka sve više pripadala ekonomskoj, a time i političkoj periferiji Evrope (Komlosy 2006: 67-71), drugi, koji je potreban da bi se popravila njena predstava o sebi logično treba da bude ekonomski manje razvijen i politički slabiji od nje, da bi se on mogao predstaviti kao kulturno i(li) civilizacijski manje vredan. Bosna i Hercegovina je u svakom pogledu odgovarala ovim ekonomskim kriterijumima, tako da se slobodno može reći da je Dvojna monarhija u njima našla svog toliko potrebnog ekonomski i kulturno zaostalog drugog, koji će joj služiti kao povod da započne dijalog sama sa sobom i da konsoliduje predstavu o sebi. Uostalom, sâm Kállay je imao svoju filozofiju o istorijskoj ulozi Ugarske na Balkanu, kao države koja čini prelaz između Istoka i Zapada i čiji narod u sebi nosi duh Istoka i Zapada. (Kállay 1905)²³ Kako je to Robert Young istakao, doduše u nešto drugačijem kontekstu, parafrazirajući reči Gayatri Chakravorty Spivakove, tipična je potreba kolonizatora da potvrdi sebe kao neprikosnovenog subjekta i da konsoliduje tu predstavu o sebi, definišući u te svrhe svoje kolonije kao „Druge“:

höchste mass von Umsicht und die sorgfältigste Erwägung bei jedem Schritte, der nach irgend einiger Richtung hin über die ererbten Zustände und Uebelstände hinausführen soll.” (*Dinarische Wanderungen*: 128-129)

²² „[t]he concept of imaginative, textual colonisation, as suggested by this examination of literary exploitation of the Balkans, shows the way in which an area can be exploited as an object of the dominant culture’s need for a dialogue with itself.” (Goldsworthy 1998: 211)

²³ Opširnije o Kállayevim shvatanjima „Istoka“ i „Zapada“ i mestu (Austro)Ugarske videti Kraljačić 1987: 61-74.

So in the past few hundred years Europe has been, as Gayatri Chakravorty Spivak has suggested, constituted and consolidated as 'sovereign subject, indeed sovereign and subject'. Just as the colonized has been constructed according to the terms of the colonizer's own self-images, as the 'self-consolidating other', so Europe 'consolidated itself as sovereign subject by defining its colonies as 'Others', even as it constituted them, for purposes of administration and the expansion of markets, into programmed near-images of that very sovereign self. (Young 2005: 49)²⁴

Svakako je upadljiva esencijalizacija kulturnog Drugog (njega samog, njegovih običaja i gradova, njegove zemlje, njegove vere, kulture, eventualno i nacionalne svesti, njegove istorije) koju nalazimo u velikom broju austrougarskih putopisa, etnografskih, historiografskih i novinarskih tekstova. U svojim knjigama, Hoernes naglašava „orijentalni kulturni karakter“ ovih krajeva, ističući da on proizilazi iz vekovne turske vladavine. Po njemu, život u Sarajevu je neposredno nakon okupacije bio čisto orijentalni, štaviše, *izvorniji* i *istočniji* nego život u Istanbulu (*Dinarische Wanderungen*: 95)²⁵ Period osmanske vladavine u Bosni shvata se kao duga pauza ili stagnacija u evoluciji i razvitku naroda, kao kakva velika praznina (Hoernes je u svom putopisu upotrebio metaforu *Gedankenstrich*, to jest „misaona crtica“ u istoriji), koja je glavni uzrok zaostalosti zemlje u svakom pogledu. U istoriji Bosne, Hoernes razlikuje tri glavna perioda: srednji vek, osmansku vladavinu i period austrougarske uprave. Kao uprava *budućnosti*, Austrougarska će podići zemlju na zavidan nivo mira, blagostanja i dugoročnog razvitka, bez obzira na to kako se zemljom upravljalo pre toga, što je prava kolonijalistička logika/retorika:

Vladaće u budućnosti onaj ko najbolje bude umeo da razvije sile koje dremaju u zemlji i u narodu i da njihovim nosiocima trajno zajemči mir, blagostanje i procvat. To nije mogla ni samostalna srednjovekovna ni savremena turska država. Međutim, administracija Austrougarske posle proba izdržanih tokom desetogodišnje vladavine obećava da će u svakom pogledu biti dorasla ovom zadatku. (Hoernes, *Bosnien und die Hercegovina*, citirano prema Stachel 2003: 267)²⁶

Kao što je pokazao Božidar Jezernik (2004: 196-203), predrasude prema Osmanlijama su u XIX veku toliko jake da pojedini putopisci nisu verovali da je osmanska vladavina Bosnom

²⁴ Young citira tekst Spivakove "The Rani of Sirmur", In: *Europe and Its Others*, vol 1, str. 128-51; ur. Francis Barker et al., Colchester 1985: University of Essex, citat str. 128

²⁵ „Das Volksleben in den Strassen Sarajevos war bis vor Kurzem rein orientalisches und ist noch heute nach der Einsprengung zahlreicher fremder Elemente urwüchsiger, östlicher als das von Constantinopel.“ (*DW*: 95)

²⁶ „Wer ehemals in Bosnien geherrscht, ist für die Folge rechtlich gleichgiltig. Herrschen wird in Zukunft, wer die Lande und im Volke schlummernden Kräfte am besten entwickelt und ihren Trägern Frieden, Wohlstand und Gedeihen für die Dauer verbürgen kann. Das hat weder der autonome mittelalterliche noch der neuzeitliche türkische Staat vermocht. Wohl aber verspricht die Administration Österreich-Ungarns nach den in zehnjähriger Herrschaft abgelegten Proben dieser Aufgabe in jeder Hinsicht gerecht zu werden.“ (*Bosnien und die Hercegovina*, citirano prema Stachel 2003: 267)

mogla da ostavi objekte visoke estetske vrednosti, nego su ih, kao što je to slučaj sa starim mostom na Neretvi u Mostaru, pripisali drevnim Rimljanima.²⁷

Što se tiče stanovništva Bosne i Hercegovine, Hoernes ga smatra jednim narodom, „članicom srpskohrvatske grupe Južnih Slavena.” To što se sâm narod Bosne i Hercegovine „ne oseća kao jedna te ista nacija, već kao narod podeljen po religijama”, pripisuje njegovoj kulturnoj *zaostalosti* i privrženosti religiji kao ujedinjavajućom kriterijumu:

Veza nacionalnosti, koja ujedinjuje preovlađujuću masu rođenih stanovnika Bosne i Hercegovine i u našim očima ih predstavlja kao jednog člana srpsko-hrvatske grupe južnih Slovena, sami nosioci ne osećaju. Oni kulturno još nisu dovoljno uznapredovali da se zbog jezika (...) osećaju kao posebna celina, kao jedan narod. Mesto jezika kao ujedinjujuće sponse, ali i pregrade koja ih razdvaja, zauzela je veroispovest. (*Bosnien und die Hercegovina*: 106, citirano prema Stachel 2003: 269)²⁸

Ovaj citat s jedne strane pokazuje jednu od dve suprotne strategije diskurzivne konstrukcije drugog: strategiju isključivanja (*Exclusionsstrategie*, ono što Young 2005: 34-35 naziva *expropriation*): „oni još ne znaju šta su, jer nisu još dovoljno razvijeni u kulturnom pogledu da bi se osetili jednim narodom”. (Stachel 2003: 269) S druge strane, citirani odlomak nam govori o potrebi kolonizatora za homogenizacijom i neutralizacijom istorijski nastale kulturne i etničke razlike, kao i o potrebi da favorizuje nacionalno homogenu etničku strukturu kao progresivni ideal kome treba težiti, kao što to primećuje Stachel. (Stachel 2003: 263)²⁹ Hoernesova potreba za nacionalnom klasifikacijom i homogenizacijom zemlje se ogleda i u njegovoj podeli Hercegovine na tri oblasti, po dominantnoj religijskoj grupi: „katolička Hercegovina“ (zapadna Hercegovina: Mostar, Stolac i Ljubuški), „pravoslavna“ (istočna i jugoistočna Hercegovina: Ljubinje, Trebinje, Bileća, Nevesinje, Gacko) i „muslimanska“ (Konjica). (*Dinarische Wanderungen*: 175) U homogenizaciju spada takođe svojevrsna esencijalizacija ovih triju grupa. Iz njegove klasifikacije bosanskog stanovništva jasno se vidi kako on hijerarhijski *vednuje* kulturnu drugost: iako su pripadnici obe religije podjednako skloni nemarnosti, katolicizam podrazumeva više smisla za higijenu i čistoću

²⁷ Uoporediti Roškiewicz 1868, str. 140: „Die beiden Narentauer verbindet eine vom Kaiser Trajan erbaute, später vom Sultan Soleiman II. restaurierte steinerne Brücke, deren einziger Bogen, bei einer Höhe von 70 Fuss über dem Wasserspiegel, eine Spannung von 90 Fuss hat und mit Vertheidigungsthürmen versehen ist.”

²⁸ „Das Band der Nationalität, welches die überwiegende Masse der eingeborenen Bewohner Bosniens und der Hercegovina einigt und sie in unseren Augen als ein Glied der serbo-kroatischen Gruppe der südlichen Slaven darstellt, wird von den Trägern selbst nicht empfunden. Sie sind culturell noch nicht genügend vorgeschritten, um sich der Sprache wegen (...) als ein besonder Ganzes, als ein Volk zu fühlen. Die Stelle der Sprache als einigendes Band, aber auch als trennende Schranke, vertritt die Confession” (*Bosnien*: 106, citirano prema Stachel 2003: 269)

²⁹ „Gerade diese Programmatik einer homogenisierenden Überwindung historisch entstandener Differenz zum vermeintlich „höheren“ zivilisatorischen Niveau des westlichen Europa durch kulturelle Vereinheitlichung ist jedoch als essential „kolonialistisch“ zu definieren.”

nego islam – ako i nisu čisti, onda je razlog tome njihovo siromaštvo, jer oni nisu ni nalik otupljenim i ravnodušnim muslimanima:

Katolik ni izdaleka nije tako indolentan kao muhamedanac. On nikad ne bi trpeo da mu, kao što smo to više puta videli kod Turaka, crknuti konji ostaju da leže u bašti dok ih psi, vrane i kokoši ne svedu na čiste kosture. (...) Time ne treba kazati da su „Latini“ Hercegovine rasa čistunaca; u odnosu na svoju ličnost isto su tako aljkavi koliko je muhamedanac u tom pogledu skoro sitničav (...) ali od one neverovatne tuposti koja u svim stadijumima s ravnodušnošću posmatra sliku raspadanja bića organizovanog slično čoveku, ipak su veoma udaljeni. Za nečistoću Latina krivo je samo njegovo siromaštvo koje ga primorava da živi u jednoj prostoriji sa stokom i da spava u odeći, jer ne može da se dovine do luksuza kreveta i pokrivača. (Hoernes, *Dinarische Wanderungen*: 160-161)³⁰

U ovom svetlu vredi pomenuti i pozitivnu, romantizovanu sliku koju spisateljica Milena Mrazović-Preindlsberger³¹ pruža o bosanskim fratrima:

U uzanim dolinama ovih planina živi jedan stidljiv, u tamno odeven, neverovatno dobroćudan narod, katolici, maltene u skrovištima. [...] Ti borci za svog boga i svoj narod čak i svojim progoniteljima, muhamedancima, ulivaju poštovanje. Neretko muhamedanci od fratarata traže savet i pomoć u slučajevima nesreće i bolesti. (Mrazović, *Bosnisches Skizzenbuch*, 1900: 50-53)³²

Njen opis pravoslavnog stanovništva i njegovih običaja je zato tipičan primer orijentalizacije:

Njihovo slavlje je isto tako nacionalno kao i crkveno, jer na teokratskom Orijentu je religija osnova svih običaja i ujedinjuje narod oko manastira i crkava ili na slavnim mestima. (...) Stariji u ozbiljnom, opreznom razgovoru razmenjuju misli i savete; omladina opeva dve stvari koje Orijentalac nikad ne ume da razdvoji, „Boga i otadžbinu“, i u kolu starih Atinjana

³⁰ „... der Katholik [ist] bei weitem nicht so indolent wie der Muhammedaner. Er würde es niemals dulden, dass ihm, wie wir es mehrfach bei Türken sahen, gefallene Pferde im Garten liegen bleiben, bis sie von Hunden, Krähen und Hühnern zu reinlichen Skeletten abgezehrt sind. (...) Damit soll nicht gesagt sein, dass die „Lateiner“ der Hercegovina eine reinliche Race sind; in Bezug auf ihre Person sind sie eben so nachlässig, als der Muhammedaner in diesem Punkte fast penibel ist (...) aber von jenem ungeheuren Stumpfsinn, der das Bild der Zerstörung eines dem Menschen ähnlich organisirten Wesens in allen Stadien mit Gleichmuth betrachtet, sind sie doch weit entfernt. An der Unreinheit des Lateiners ist nur seine Armuth schuld, die ihn zwingt, mit dem Vieh in einem Raume zu leben und in den Kleidern zu schlafen, da er den Luxus von Betten und Decken nicht zu erschwingen vermag.“ (*Dinarische Wanderungen*: 160-161)

³¹ Milena Mrazović (Bjelovar 1860-Beč 1927) potiče iz stare plemićke porodice. Školovala se u Budimpešti, a posle okupacije je došla sa roditeljima u Bosnu, gde je živela celih četrdeset godina. Objavljivala je u listu *Bosnische Post* od njegovog pokretanja godine 1884, a 1889. će postati njegov vlasnik. Saradivala je i sa listom *Nada*, izdala je stihove Fra Grge Martića, a sama je pisala knjige na nemačkom: *Selam. Skizzen und Novellen aus dem Bosnischen Volksleben* (1893, engleski prevod 1899), *Die Bosnische Ostbahn* (1908), *Bosnisches Skizzenbuch* (1909). Objavila je i bosanske bajke na nemačkom: *Bosnische Volksmärchen* (1905). Detaljnije o njoj videti Kruševac 1978: 171-172.

³² „In den schmalen Tälern dieser Berggebilde lebt ein scheues, dunkelgekleidetes, ungeheuer gutartiges Volk, die Katholiken, gleichsam in Verstecken. [...] Diese Streiter für ihren Gott und ihr Volk nötigten selbst ihren Verfolgern, den Muhammedanern, Ehrerbietung ab. Nicht selten suchen Muhammedaner bei den Fratres Rat und Hilfe in Unglücks- und Krankheitsfällen.“ (*Bosnisches Skizzenbuch*, 1900: 50-53)

pleše preko grobova ukrašenih šarenim maramama kako bi se obradovali ožalošćeni mani. U nekom uglu sedi guslar, rapsod, i zvuci gusala obleću junačke pesme, epske predstave događaja koje samo usta pevača spasavaju od zaborava. Izuzetno mnogo običaja i navika Srba potiče neposredno iz klasične Grčke, i ako je njihov veliki antički životni posed prožet sa mnogo sujeverja, ipak ga ulepšava i mnogo primitivne poezije. (*Die Bosnische Ostbahn*: 80)³³

Već iz jednog njenog u *Nadi* objavljenog teksta o Ilidži, gde su Austrijanci napravili banju za elitu iz cele Monarhije, vidi se kako Mrazovićeva s visine gleda na domaće stanovništvo i *infantilizuje* ga. Ona ih klasifikuje po veri (Ivo, Jovo ili Mujo) te ih esencijalistički opisuje kao “naivnu djecu prirode”, prikazujući ih kao infantilna stvorenja, koja žive prema svojim instinktima, dakle nagonski, i koja još ne znaju za dobro i zlo, dok sebe kao posmatrača-znalca time automatski uzdiže na mesto kakvog civilizovanog zapadnjačkog antropologa:

A desno i lijevo od drvoreda rastresle se plotom ogragjene niske kuće pod visokim drvenim krovovima. Ovdje se svaki drugi čovjek zove Ivo ili Jovo, kao što onamo preko u Butmiru ili Hrasnici Mujo. I ovi orijaški Ivani i Jovani i njihove crnomanjaste žene i kćeri smiješe se bezazleno kupališnim gostima, pozdravljaju i dočekaju stranca uljudno u svojim kućicama, ponude mu najljepše mjesto kod ognjišta, gdje se najmanje dimi, nad kojim visi kotao o verigama, koje su pod krovom pričvršćene. (...) Jednostavna su to i smjerna djeca prirode, koja začugjenim očima motre ove šarene slike (na Ilidži), što no se sada pred njihovim očima razvijaju. Vide sve i poimaju sve nekim osobitim nagonom, vanredno su sigurni i pouzdani. Nu kada su ovršili, što si od njih tražio, te u večer posijedaju da miruju, onda se raspline pred njima pojam vremena i prostora, sadašnjosti i budućnosti, i oni će cijele satove bez misli, bez rada, zurit u plamen na ognjištu, u suncum kad zapada ili u blistave valove rijeke...još ne znadu ni dobra ni zla. („Ilidža i okolina joj” *Nada*, 1/1895, 9: 165)

Citirani odlomak je, opet, prikladan primer retoričke strategije isključivanja, kojom autorka naglašava nepripadanje opisanih ljudi svetu civilizacije. Ovako predstavljeno (antropološko, istorijsko) znanje o Drugom, koje se zasniva na njegovom uključivanju ili isključivanju, zapravo je odraz imperijalnog projekta koji vuče korene od Hegelovog koncepta znanja, kako je to sjajno zabeležio Young:

Hegel articulates a philosophical structure of the appropriation of the other as a form of knowledge which uncannily simulates the project of nineteenth-century imperialism; the construction of knowledges which all operate through forms of expropriation and

³³ „Sein Fest ist ebenso ein nationales, wie ein kirchenliches, denn im theokratischen Orient ist die Religion die Basis aller Sitten, und vereinigt das Volk um Klöster und Kirchen oder auf berühmten Stätten. (...) Die Älteren tauschen in ernster, vorsichtiger Rede Gedanken und Ratschläge; die Jugend besingt die beiden Dinge, die der Orientale nie zu trennen vermag, „Gott und das Vaterland”, und tanzt in dem Reigen der alten Athener über die Gräber hin, die mit bunten Tüchlein geschmückt sind, um die trauernden Manen zu erfreuen. In einer Mauerecke sitzt der Guslar, der Rhapsode, und die Töne der Gusle umschwirren die Heldengesänge, die epische Darstellung von Geschehnissen, die nur des Sängers Mund vor der Vergessenheit rettet. Außerordentlich Vieles von den Sitten und Gebräuchen der Serben führt direkt auf das klassische Griechenland zurück, und wenn ihr großer, antiker Lebensbesitz auch durch viel Aberglauben durchsetzt ist, so verschönt ihn auch viel primitive Poesie.” (*Die Bosnische Ostbahn*: 80)

incorporation of the other mimics at a conceptual level the geographical and economic absorption of the non-European world by the West. (...) As Cixous suggests, the mode of knowledge as a politics of arrogation pivots at a theoretical level on the dialectic of the same and the other. Such knowledge is always centred in a self even though it is outward looking, searching for power and control of what is other for it. Anthropology has always provided the clearest symptomatic instance, as was foreseen by Rousseau from the outset. History, with a capital H, similarly cannot tolerate otherness or leave it outside its economy of inclusion. The appropriation of the other as a form of knowledge within a totalizing system can thus be set alongside the history (if not the project) of European imperialism, and the constitution of the other as 'other' alongside racism and sexism. (Young 2005: 34-35)

I zaista, karakteristična za ovu inače veoma *Kaisertreu* orijentisanu spisateljicu jeste njena neograničena vera u prosvetiteljski narativ o napretku i u moć austrougarskog školstva da preobradi (primer gore navedene Youngove *aproprijacije*) ovu naivnu, primitivnu bosansku čeljad u prefinjenu, civiliziranu austrougarsku gospodu: „Dječica, koja sada polaze ondje školu, biće valjda drugojačija.” (*Nada*, 1/1895, 9: 165) Tako za zemaljsku gospodarsku stanicu Butmir kaže: „Mnogo ona važi Sarajevu, kamo šalje razne gospodarstvene produkte, ali je znamenitija kao uzoran gospodarstveni zavod, u kojem uče mnogi mladi seljački sinovi i okle izlaze valjani gospodari.” (*Nada*, 1/1895, 9: 164, naglasak moj)

Austrougarski autori (bili oni putopisci, etnolozi, istoričari ili novinari) s ciljem konstruisanja bosanskog drugog kao (antropološkog ili istorijskog) Drugog obilno primenjuju kako diskurzivne strategije uključivanja, odnosno inkorporacije (*inclusion; incorporation*), tako i isključivanja (*exclusion; expropriation*). Tako Hoernes svoja *Dinarska putovanja* zaključuje izjavom da se Bosna i Hercegovina, zahvaljujući austrougarskoj okupaciji i upravi, napokon otrgla od Orijenta, s kojim je bila srasla više nego ijedan region balkanskog poluostrva. Posle žestoke bitke i teških muka, ova je zemlja *vraćena* kulturi Zapada, u kojoj je u ranijim periodima više ili manje aktivno učestvovala, piše Hoernes. Hoernes naglašava da to ne mora da znači da je Bosna sa osmanskim vladavinom utonula u varvarstvo, niti da se radi o propadanju ili klizanju nizbrdo (*Dinarische Wanderungen*: 361: „Es war kein Verfall, kein Abwärtsgleiten auf schiefer Bahn”), ma koliko da su novonastali odnosi bili nepodnošljivi za veliki deo stanovništva. Pre se po Hoernesu može reći da je Bosna doživela svojevrstan procvat i neverovatno zanimljive pojave jedne izmešane kulture (*Mischungskultur*). Ali, po njemu su zemlja i narod, svojom zavisnošću od osmanskih državnih tela dospeli u stanje koje nije odgovaralo njihovoj *prirodi* (*Dinarische Wanderungen*: 361: „eine Stellung, (...) welcher die Natur beider widersprach”), tako da je to stanje prirodno dovelo do užasnih komplikacija, kojih sad, pošto je Austrougarska preuzela kormilo, više nema. Njegova argumentacija na ovom mestu u tekstu naročito je zanimljiva, jer se služi retoričkim trikom zamene pojmova iz sfere kulture pojmovima iz sfere prirode. Jer, *naturalizacija* jedne istorijski nastale, kulturne konstrukcije treba da opravda okupaciju Bosne od strane Austrougarske: pripajanje Bosne

tzv. „zapadnoj” kulturi znači povratak *prirodnom* stanju, povratak političkoj tradiciji Bosne, koja je bila prekinuta osmanskim vladavinom. Nekako se *podrazumeva* da je taj povratak za Bosnu najbolje rešenje. Na taj način, zalaganje Austrougarske postiže iste rezultate koje je Osmansko carstvo realizovalo odmah nakon zauzeća ovih krajeva, mada u *obrnutom* pravcu: dok su Osmanlije uspostavili njenu vezu sa Istokom, Austrougarska radi na priključivanju Bosne Zapadu i njenom oslobađanju iz stega Istoka. (*Dinarische Wanderungen*: 361-2)³⁴ Brzim tempom se grade putevi, mostovi, škole, bolnice, crkve i svakojake fondacije kojima će se diviti svaki putnik koji dolazi sa Zapada – a ne sa Istoka, kao u slučaju Osmanlija. Još više od putnika oduševiče se istoričari, koji umeju da priznaju da okupacija Bosne, njeno odvajanje od Istoka i metamorfoza u bastion zapadne kulture na samoj kapiji Orijenta nisu tek genijalna ideja ili hrabra politička avantura sa sumnjivim posledicama, čiji će blesak ubrzo izbledeti, nego da ova ideja i njeno energično sprovođenje vuku svoje korene iz stare carske austrijske tradicije, koja se tek krajem XIX veka uspela ostvariti:

Sada, konačno, u poslednjoj četvrtini devetnaestog veka su pod slavnim barjacima Austrougarske ove oblasti zaboravljene od sveta i poslednjeg srednjeg veka iznenada uvučene u duhovno strujanje novog doba koje neumorno teži napred. Nije ni čudo što tu i tamo vrtlog starih predrasuda i novih ideja zavlada umovima i zavrti pamet. (Hoernes, *Dinarische Wanderungen*: 363)³⁵

Međutim, navodna necivilizovanost stanovništva može da bude i pozitivno vrednovana, što su na primeru popularnosti Crnogoraca kod zapadnoevropskih putopisaca i diskursa o crnogorskom junaštvu i slobodoljublju, pokazali Božidar Jezernik i Ursula Reber. (Jezernik 2004: 103-120, Reber 2006) U bosanskom diskursu pojedinih austrijskih istoričara nalazimo sličnu fascinaciju „srednjovekovnim ili čak antičnim plemenskim idealom slobode“ koji nalaze kod bosansko-hercegovačkog stanovništva. To je slušaj sa Hoernesom, koji navodni nacionalni etos stanovništva (on govori o „plemenu“) Istočne Hercegovine definiše kao nepobedivi slobodarski nagon, za koji kaže da ga u biti ni poslednja dešavanja (tj. austrougarska okupacija) nisu mogli promeniti. „Daleko od modernog pojma građanskih prava i dužnosti nalazi se njegov ideal slobode, izražen u doslednom ponašanju. Taj ideal je sasvim srednjovekovan, delimično antičan, i čini se posve nespojivim sa intencijama i

³⁴ „Die Arbeit Oesterreich-Ungarns leistet in entgegengesetzter Richtung und schon deshalb viel erfolgreicher und hoffnungsvoller für Bosnien und die Hercegovina ungefähr Dasselbe, was die Lenker des osmanischen Staates nach Beseitigung der nationalen Herrschaften als ihre Aufgabe erkannt und energisch durchgeführt haben.“ (*DW*: 362)

³⁵ „Jetzt endlich, im letzten Viertel des neunzehnten Jahrhunderts sind unter Oesterreich-Ungarns ruhmvollen Fahnen diese weltvergessenen Gebiete aus dem letzten Mittelalter plötzlich in die rastlos vorwärts drängende Geistesströmung der Neuzeit einbezogen worden. Kein Wunder, dass noch hie und da ein Wirbel von alten Vorurtheilen und neuen Ideen die Gemüther beherrscht und die Köpfe verdreht.“ (*DW*: 363)

interesima jedne kulturne države modernog kova.” (*Dinarische Wanderungen*: 196, prevod moj)³⁶ (Hoernes bez sumnje misli na Austrougarsku, kad govori o „državi kulture modernoga kova“.)

Tadašnja etnologija je bila opsednuta „izučavanjem onoga, što je čovečanstvo jednom bilo”, kako je to Božidar Jezernik zgodno nazvao. (Jezernik 2004: 142)³⁷ Zato je okupacija Bosne i njima dobrodošla, tvrde pojedini austrijski naučnici iz tog vremena. O etnološkom ispitivanju prvobitnosti/izvornosti/autentičnosti (*Uhrwüchsigkeit*) bosanskog stanovništva, do koga negativni uticaji zapadne civilizacije nisu doprli, piše Truhelka. Po njemu, potencijalni etnolog ne može da poželi bolji kraj za svoja terenska istraživanja nego Bosnu i Hercegovinu, jer se tu narodni život jedva promenio tokom vekova. I sami ljudi su ostali na istom civilizacijskom nivou i žive i misle kao pre petsto ili šesto godina. Čak i tamo gde je bilo uticaja spolja, još uvek je lako odvojiti ono što je izvorno:

Kroz vekove je narod Bosne i Hercegovine živio u duhu starih nasleđenih tradicija kojih se nisu posebno doticali ni državna uređenja ni nastupajuća kulturna strujanja. Do okupacije je, svakako, država zahtevala od stanovnika tačno izvršavanje svih njima naloženih obaveza, ali se nije brinula ni o njihovom ostalom delanju niti o podsticanju njihovih duhovnih i materijalnih interesa. Tako je došlo dotle da je narod u pojedinim zabačenim oblastima donedavno živio i mislio tačno tako kao što je živio i mislio pre pet ili šest vekova. Izvesna prvobitna ispoljavanja narodne duše na ovaj su se način u skoro nepomućenom obliku mogla održati do sadašnjosti, i etnograf koji želi da prouči Južne Slovene ne može poželeti bolje područje istraživanja nego što mu se nudi u Bosni i Hercegovini. Narodni život ovde posvuda stupa na videlo u najčistijoj praiskoni, i tamo gde se mogu posmatrati spoljni uticaji, bez muke polazi za rukom da se razdvoji prvobitno od poznijeg. (Truhelka 1901: 290)³⁸

I poznati publicista Friedrich Salomon Krauss je govorio o Južnim Slovenima na način koji otkriva da je i za njega, bez obzira na geografsku bliskost, Bosna bila zemlja konceptualne udaljenosti:

³⁶ „Weitab von dem modernen Begriff staatsbürgerlicher Rechte und Pflichten liegt sein in consequenten Handlungen ausgesprochenes Unabhängigkeits-Ideal. Es ist ganz mittelalterlich, theilweise antik, und scheint gänzlich unvereinbar mit den Intentionen und Interessen eines Culturstaates neuzeitlichen Gepräges.“ (*DW*: 196)

³⁷ „the study of what mankind has been”

³⁸ „Jahrhunderte hindurch lebte das Volk Bosniens und der Hercegovina im Sinne altererbter Traditionen, welche weder staatliche Einrichtungen, noch eingetretene Culturströmungen besonders tangirten. Bis zur Occupation forderte wohl der Staat von den Bewohnern die pünktliche Leistung aller ihnen auserlegten Verpflichtungen, kümmerte sich aber weder um ihr weiteres Thun und Lassen, noch um die Förderung ihrer geistigen und materiellen Interessen. So kam es, daß das Volk in einzelnen abgelegenen Gegenden bis vor Kurzem genau so lebte und dachte, wie es vor fünf oder sechs Jahrhunderten gelebt und gedacht hatte. Gewisse ursprüngliche Äusserungen der Volksseele konnten sich auf diese Weise in fast ungetrübter Form bis zur Gegenwart erhalten, und der Ethnograph, der die Südslaven studiren will, kann sich kein besseres Forschungsgebiet wünschen, als es sich ihm in Bosnien und der Hercegovina darbietet. Das Volksleben tritt hier allenthalben in reinster Urwüchsigkeit zur Schau, und wo Beeinflussungen von Außen zu beobachten sind, gelingt es ohne Mühe, das Ursprüngliche vom Späteren zu trennen.” (Truhelka 1901: 290)

Stoji neobična činjenica da na dan i po vožnje vozom od Beča živi slovensko pleme u bliskom srodstvu sa Nemcima, u kome nepismeni ljudi iz naroda umeju da recituju duge epove. Na tom kulturnom stepenu su se Grci nalazili otprilike u VII veku pre Hrista, a Germani delom još u vreme Karolinga. (Friedrich Salomon Krauss, citiran prema Hoernes, *Putovanja po Dinarima*: 109)³⁹

Imaginarno osvajanje zemlje i njeno uključivanje u Monarhiju

Materijalna kolonizacija pejzaža, ili upisivanje sopstvenih znakova u tuđi pejzaž je prvi čin kolonizatora, kako tvrdi Elleke Boehmer: „A country was ‘mapped’ or spatially conceived using figures which harked back to home ground.” (Boehmer 1995: 17) Bukvalan opis ovog postupka nalazimo u *Bosanskoj knjizi skica* (*Bosnisches Skizzenbuch*) Milene Mrazović, gde ona opisuje kako je u Sandžaku naišla na tipične austrijske znakove, ugrađene u osmanlijski pejzaž. I ranije su, piše Mrazovićeva, carevi vojnici bili u Raškoj, pa su za vreme turskih ratova čak u više navrata prodirali do Kosovog polja, uglavnom rušeći i paleći, dok je danas situacija drugačija:

Ali danas austrijski vojnik ovde gradi ulice i mostove, bunare i kuće, kopa bašte, sadi drveće i zimi iskopava poštu iz snežnih nanosa. Na usamljenim stazicama turskog pašaluka čovek iznenada naleti na „Fanin izvor“, „Amalijin odmor“ ili čak na „Put ka domaćem vinu“. (*Bosnisches Skizzenbuch*: 72-3)⁴⁰

Na drugom mestu autorka pominje kolonističko naselje ugarskih Švaba kod Bijeljine, koje nosi tipično bosansko ime Franz-Josefsfeld. Mrazović tvrdi da je kolonija ostavila svoj utisak, ne samo na pejzaž, koji se bitno promenio, nego i na meštane, kojima vredan rad kolonista služi kao primer, tako da su i oni sami počeli menjati stvari na bolje (*Bosnisches Skizzenbuch*: 113).

Kolonijalno osvajanje zemlje nalazimo i na drugom, imaginarnom nivou kod Milene Preindlsberger-Mrazović i kod Rennera, naime u njihovom doživljaju pejzaža. Za razliku od većine putopisne literature koja je objavljena pre njih, njihovi su putopisi izričito namenjeni potencijalnim turistima i nastoje da predstave Bosnu kao *atraktivnu* turističku destinaciju. Prvi turisti počeli su da putuju po Austrougarskoj tek krajem XIX veka, čime je stvorena nova,

³⁹„Die merkwürdige Tatsache steht fest, dass anderthalb Eisenbahn-Tagereisen von Wien ein den Deutschen nahe verwandter slavischer Volksstamm lebt, bei welchem illiterate Leute im Volke langmächtige Epen recitiren können. Auf dieser Culturstufe befanden sich die Griechen beiläufig im VII. Jahrhundert v. Chr., die Germanen zum Theil noch zur Zeit der Karolinger.“ (Krauss citiran prema Hoernes, *Putovanje po Dinarima*: 109)

⁴⁰ „Heute aber baut der österreichische Feldsoldat hier Strassen und Brücken, Brunnen und Häuser, legt Gärten an, pflanzt Bäume und gräbt im Winter die Post aus den Schneewehen. Auf den einsamen Saumpfad des türkischen Paschalik stösst man plötzlich auf eine „Fanny-Quelle“, eine „Amalien-Rast“ oder gar auf einen „Weg zum Heurigen“. (*Bosnisches Skizzenbuch*: 72-3)

specifična čitalačka publika, koja je počela da pokazuje interesovanje za jugoistočne, balkanske pokrajine Habsburškog carstva: Dalmacija i Bosna. U njihovim knjigama potencijalni turista može naći ne samo mnogo korisnih saveta o putu i o smeštaju, nego i bezbrojne, često romantizovane opise bosanskog pejzaža i prirodne lepote, kao i detaljne istorijske informacije o gradovima i mestašcima kroz koje prolazi. Rennerov rečnik obiluje primerima estetizacija i idealizacija, retoričkih strategija koje po Spurr karakterišu kolonijalni diskurs imaginarnog osvajanja (Spurr 1993: 43-61, odnosno 125-141), a tipično za Rennerove opise pejzaža je i obilno korišćenje metafora i poređenja iz sveta bajki. Ako možemo verovati Renneru, Austrougarska je, dakle, bosansku uspavanu lepoticu – kakva orijentalizujuća, erotski obojena rodna metaforika: muški austrougarski vojnici bude bosansku spavajuću lepoticu! – probudila iz vekovnog sna osmanske zaostalosti i uvela je u krug evropske civilizacije, tako da je sada, zahvaljujući austrougarskoj administraciji, uzdignuta visoko iznad ostalih zemalja jugoistočne Evrope:

bosanska Trnova Ružica je još spavala vekovnim začaranim snom i vaskrsla je tek kada su carske trupe prešle granicu i započele novu eru. Sada je raščišćen čestar koji je bujao oko zamka Trnove Ružice i posle neprekidnog i teškog rada od skoro dve decenije Bosna stoji pred svetom poznata i cenjena. Jedno je vodilo moje pero: neugasiva ljubav prema bosanskim brdima i dolinama, prema njenom snažnom narodu i njegovoj osobitosti. Ali takođe i neograničeno poštovanje prema muževima što su kao nosioci kulture na službenim položajima izazvali onaj napredak koji danas toliko izdiže te provincije nad većinom ostalih zemalja evropskog jugoistoka. (...) Bosna pod svojom današnjom upravom nije postala samo najnaprednija zemlja Balkana, ona je osim „ponosne Bosne“ [aluzija na poznate epitepe „ponosna Bosna i dična Hercegovina“, SV] postala i „srećna Bosna“! (Renner 1897: v-vii; prevod Tijane Obradović)⁴¹

Slično je i sa romantiziranim doživljajem pejzaža kod Mrazovićeve. Njeni tekstovi oslikavaju Bosnu kao topos iz orijentalne bajke i karakterišu ga kao kraj bez istorije, lišen pamćenja, jer vanvremeni Orijent tobože ne pamti istorijska dešavanja (što podrazumeva da istorija počinje tek sa dolaskom kolonizatora), kako ona ističe u svom opisu Maglaja:

⁴¹ Ovo je citat iz Rennerovog uvoda, kojeg nema u hrvatskom izdanju iz 1900. „Bevor Österreich-Ungarn kraft des im Berliner Verträge erhaltenen Mandates im Jahre 1878 zur Besetzung Bosniens und der Hercegovina schritt, waren in dem seit Jahrhunderten wie verschlossenen Lande nur wenige europäische Reisende erschienen (...) das bosnische Dornröschen schlief noch den jahrhundertelangen Zauberschlaf und es fand seine Auferstehung erst, als die kaiserlichen Truppen die Grenzen überschritten und die neue Aera einleiteten. Jetzt wurde das Dickicht, das um Dornröschens Schloß wucherte, gelichtet und nach rastloser und schwerer Arbeit von nicht zwei Jahrzehnten steht Bosnien bekannt und geachtet vor der Welt. Eines hat mir die Feder geführt: unauslöschliche Liebe zu Bosniens Bergen und Thäler, zu seinen kräftigen Volke und dessen Eigenart. Sodann aber auch unbegrenzte Hochachtung vor den Männern, die als Kulturträger in amtlicher Stellung jene Fortschritte zeitigten, die heute diese Provinzen so hoch über die meisten anderen Ländern des europäischen Südosten erheben. (...) Bosnien ist unter seinen heutigen Verwaltung nicht nur das vorgeschrittenste Land des Balkans, es ist neben der „stolzen Bosna“ [ponosna Bosna i dična Hercegovina...] auch die „glückliche Bosna“ geworden!“ (Renner 1897: v-vii)

Na obali reke se graciozna kupola visoko cenjene Kuršumli-džamije, koju često posećuju hodočasnici u Meku, uspinje iz melanholičnog mezarluka (groblja), a slikovita nepravilnost orijentalnih grupa kuća gubi se u zelenilu padina. Otresajući roj starih drvenih zdanja, na obali reke se uzdiže gusto obrastao obronak brega na kome se širi jedna stara tvrđava. Obrasla je u puzavice; drvo i žbun rastu sve više. Onaj ko ih je sagradio, osvojio, posedovao i izgubio, sva su ta imena na Orijentu bez pamćenja prohujala sa vetrom koji se, tiho razarajući, igra oko zidina. (*Landschaftliche Schilderung*: 42)⁴²

Ali, pomoću moderne tehnike i dostignuća zapadne civilizacije, ovaj bajkoliki Orijent može, po mišljenju Mrazovićeve, bez problema da se uključi u civilizovani svet Dvojne monarhije, kao privlačna i egzotičnu turistička destinaciju, na primer. Iz njenih knjiga, mahom namenjenih nemačkim i austrijskim turistima koje ona poziva na putovanje bosanskim železničkim prugama, jasno se uočava veza između diskurzivnih konstrukcija koje centar pravi o periferiji s jedne, i ekonomskih i geopolitičkih realnosti i ciljeva centra s druge strane. Tu vezu je na originalan i jasan način proučavao Günter Dinhl u tekstu pod nazivom “...die Kultur wird gehoben und verbreit. Eisenbahnbau und Geopolitik in Kakanien” (Dinhl 2006), u kome analizira imperijalizam i diskurzivno strukturisanje prostora s tačke gledišta izgradnje železnica. On konstatuje da se uporedo sa izgradnjom železnica razvija i prosvetiteljski diskurs o “širenju kulture i civilizacije do najudaljenijih delova carstva”, diskurs koji je naročito prisutan tokom izgradnje železnice u Bosni. Dinhl ukazuje na to da su neograničena vera u napredak i poistovećivanje napretka sa kulturom (“nauka jeste kultura”) vodili do izjednačavanja izgradnje pruga sa širenjem kulture, tako da je pruga predstavljena kao “plug kulture našeg vremena”, koji faktički upisuje i ugrađuje kulturu u nekulturni pejzaž.

Da je ovakvo poimanje centra i periferije, kulture i necivilizovanosti bilo naročito prisutno pri izgradnji i promovisanju železnica u Bosni, vidi se iz dveju knjiga Mrazovićeve, *Die Bosnische Ostbahn* (1908) i *Bosnisches Skizzenbuch* (1909). Prva knjiga je vodič koji prati bosansku železnicu istočno od Sarajeva, a za koju autorka na početku knjige kaže da je u službi „jener elementaren, treibenden Macht, die der moderne kulturelle Wachstumsprozeß darstellt.” (*Die Bosnische Ostbahn*: 5) Ona patetično opisuje kraj pruge (u Vardištu, kod granice sa Sandžakom) kao kraj zapadne civilizacije:

⁴² „Am Flußrande steigt der graziöse Kuppelbau der hochangesehenen und oft von Mekkapilgern aufgesuchten Kuršumli-Moschee aus einem *melancholischen Mezarluk (Friedhof)* auf, und die *malerische Regellosigkeit orientalischer Häusergruppen* verliert sich in dem Grün der Lehnen. Das Gewirre alter Holzbauten abstreifend erhebt sich am Flußrand ein dichtbelaubter Vorberg, auf dem sich eine alte Burg ausbreitet. Schlingpflanzen umranken sie; Baum und Busch wächst hoch und höher. Wer sie erbaut, erkämpft, besessen und verloren, all’ die Namen *hat im gedächtnislosen Orient* der Wind verweht, der leise zerstörend das Gemäuer umspielt. (*Landschaftliche Schilderung*: 42; u *Bosnisches Skizzenbuch*, na str. 8 ima gotovo isti, malo duži odlomak, u kome još romantičnije zvuči rečenica: „auf dem sich *traumverloren* eine alte *Märchenburg* ausbreitet.”)

Velika, moderna železnica koja se završava pred stazom za pešake. Oštrije se ne može izraziti suprotnost između Orijenta i Okcidenta na Balkanu. Suprotnost u kojoj leži jemstvo jedne bolje budućnosti. Do sada je stranac uvek dolazio samo kao razarač; sada po prvi put dolazi kao darodavac. Drugde se izgradnja nove železničke stanice može računati u nevažne, poslovne događaje; ovde u istočnoj Bosni ona je delo izjednačavajuće pravde u istoriji čoveka. Može nas ispuniti zadovoljstvom što je to delo poteklo od Austrougarske, i ono će dostići svoju krunu tek kad se sa Vardišta začuje: „Napred!“ Neka nova železnica uvek radi samo u duhu onog vremena koje ju je stvorilo i za koje je smišljena reč: „Kultura i mir“. (*Die Bosnische Ostbahn*: 170-171)⁴³

I u knjizi *Bosnisches Skizzenbuch*, u kojoj autorka železničku prugu naziva sredstvom pacifikacije (*Pazifizierungsmittel*), vidi se kako ona železnice smatra plugom kulture. Izgradnju železnica poistovećuje sa kulturnim napretkom, a prugu smatra efikasnim sredstvom za uspešno uključivanje periferije u centar, za preobraćanje divljih hajduka u pitome putnike k.(u) k. železnica i hercegovačke pustoši u turističku atrakciju:

A ono što Turskoj nije pošlo za rukom u vekovnim krvavim borbama: da potpuno potčini buntovničku Hercegovinu, to je modernim kulturnim sredstvima uspelo kao od šale. Železnica je snažno pulsirajuća žila koja uključuje izolovanu zemlju u veliki krvotok života Zapada. Od tvrdokornih hajduka postali su bezopasni putnici vozom, od strašljivo izbegavanih hercegovačkih bregova moderna turistička oblast. (*Bosnisches Skizzenbuch*: 261)⁴⁴

Mrazovićeva ne predstavlja železničku prugu kao sredstvo koje služi imperijalnim ciljevima Austrougarske ili njenoj ekspanzionističkoj politici na Balkanu, nego njenoj kulturnoj i civilizacijskoj misiji: železnice služe tome da se Bosna i Hercegovina priključe austrougarskoj civilizaciji, i ujedno simbolizuju jaz između dveju civilizacija, koji navodno jedino austrougarska kolonizacija može premostiti. Renner i Mrazović naglašavaju bezbednost u

⁴³ „Eine große, moderne Bahn, die an einem Fußsteig endet. Schneidender kann sich der Gegensatz zwischen Orient und Okzident (sic) auf dem Balkan nicht ausdrücken. Ein Gegensatz, in dem die Gewähr für eine bessere Zukunft liegt. Bis nun kam der Fremde immer nur als Zerstörer hierher; jetzt zum ersten Male kommt er als Gebender. Anderwärts mag die Herstellung einer neuen Eisenbahnlinie zu den gleichgiltigen, geschäftlichen Ereignissen gerechnet werden; hier in Ostbosnien ist sie eine Tat der ausgleichenden Gerechtigkeit in der Geschichte der Menschen. Es darf uns mit Befriedigung erfüllen, daß dieses Werk von Österreich-Ungarn ausgegangen ist, und es wird seine Krönung erst dann erfahren, wenn es von Vardište aus heißen wird: „Vorwärts!“ Möge die neue Bahn immer nur in dem Geiste jener Zeit arbeiten, die sie schuf und für die das Wort geprägt ist: „Kultur und Friede.“ (*Die Bosnische Ostbahn*: 170-71)

⁴⁴ „Und was die Türkei in jahrhundertelangen, blutigen Kämpfen nicht gelang: die frondierende Hercegovina sich völlig zu unterwerfen, das gelang den modernen Kulturmitteln spielend leicht. Die Bahn ist eine kräftig pulsierende Ader, die das isolierte Land in den grossen Lebenskreislauf des Westens einbezieht. Aus den halsstarrigen Hajduken sind harmlose Eisenbahn-Passagiere geworden, aus den scheugemiedenen hercegovinischen Bergen ein modernes Touristengebiet. Mit der Herstellung des persönlichen Kontaktes war mit einem Schlage alles anders geworden, und damit allein hat die Bahnlinie Sarajevo-Metković eine hohe kulturelle Mission erfüllt, abgesehen von ihrer kommerziellen und strategischen Wichtigkeit.“ (*Bosnisches Skizzenbuch*: 261)

Bosni i Hercegovini, koja je isključiva zasluga Monarhije i njene žandarmerije. Jer, po Mileni Mrazović, očinski lik austrougarskog žandara zapravo čini spoj između nepismenog, infantilnog hercegovačkog seljaka i birokratskih vlasti:

U takvim su predelima fiksne tačke prema kojima se upravljaju stranac kao i domorodac kasarne žandarmerije, u Hercegovini uglavnom mali objekti izgrađeni sposobni za odbranu na brižno odabranim, izolovanim mestima, koja imaju sopstvenu sferu moći, ne bez značaja, i sopstveni kulturni krug. Jer najpopularnija, najpoštovanija i najstrašnija ličnost novog režima jeste, a posebno za hercegovačkog brđanina, žandar. Seljak kaže: „minister“, „zemaljski poglavar“ i „gospodin žandar“... dalje se ne može. Ali žandar to i zaslužuje. On živi, izložen, u narodu, i bavi se njegovim interesima. On savetuje seljaka u privrednim i porodičnim stvarima, leči obolelu stoku, objašnjava seljaku sve napisano, konstatuje zarazne bolesti, pruža prvu pomoć i spasava prilikom požara i lavina. A kako uz to još čuva kuću od lopova, hvata razbojнике, kažnjava grešnike i ume da pruži prednosti dobrima, tako je on za seljaka postao neka vrsta Proviđenja u opipljivom vidu i oličenje vrhovne vlasti, kojoj bi u svakom slučaju bilo sasvim suludo suprotstavljati se. I koliko god da je našem seljaku neshvatljiva učena birokratija s naočarima, koliko ga plaši sve pisano, toliko je njegovo srce pridobio ozbiljni, vojnički uspravni i odsečni žandar dostojanstvenog koraka, koji mu je, kako on to rado kaže, „i otac i majka“. (Mrazović, *Bosnisches Skizzenbuch*: 271)⁴⁵

Ova figura oca kod Mrazovićeve nije slučajna. U bosanskom diskursu Austrougarske upada u oči izričit paternalizam i navodna „*Wohlbollendheit*“ prema novim k. u k. zemljama. Jer, pripajanje BiH austrougarskom *Vielvölkerstaat-u* odgovalo je na diskurzivnom nivou metaforičnom uključivanju bosanskohercegovačkog stanovništva u veliku *porodicu* nacija sa Franjom Josipom na čelu. Austrijanci su se naročito trudili da predstave bosanski živalj kao (makar i najmlađeg) člana velike porodice naroda pod okriljem habsburške dinastije.⁴⁶

⁴⁵ „In solchen Gebieten sind die Fixpunkte, nach denen der Fremde wie der Einheimische sich richten, die Gendarmeriekasernen, in der Hercegovina zumeist kleine, verteidigungsfähig gebaute Objekte auf vorsichtig gewählten, isolierten Orten, die ihre eigene, nicht unbedeutende Machtssphäre und ihren eigenen Kulturkreis haben. Denn die populärste, respektierteste und gefürchtetste Persönlichkeit des neuen Regimes ist nun einmal und besonders dem hercegovinischen Gebirgler der Gendarm. Der Bauer sagt: „der Minister“, „der Landeschef“, und „der Herr Gendarm“...höher geht es nicht mehr. Der Gendarm ist aber auch darnach. Exponiert im Volke lebend, geht er in dessen Interessen auf. Er berät den Bauer in Wirtschafts- und Familiensachen, behandelt das erkrankte Vieh, erläutert dem Bauer alles Geschriebene, konstatiert Infektionskrankheiten, leistet die erste Hilfe und rettet bei Brand und Lawinensturz. Und da er auch noch das Haus vor Dieben schützt, die Räuber fängt, die Sünder bestraft und den Braven Vorteile zuzuwenden weiss, so ist er für den Bauer zu einer Art Vorsehung in greifbarer Form und die Personifikation der hohen Obrigkeit geworden, der zu widerstreben in jedem Falle ein ganz thörichtes Beginnen war. Und so unverständlich unserem Bauer die bebrillte, gelehrte Bureaukratie ist, so sehr ihn alles Geschriebene ängstigt, ebenso sehr hat der gravitatisch einherschreitende, ernste, soldatisch stramme und knappe Gendarm sein Herz gewonnen, der ihm, wie er gerne sagt, „Vater und Mutter“ ist.“ (Mrazović, *Bosnisches Skizzenbuch*: 271)

⁴⁶ Kako i koliko je kolonijalni diskurs o Bosni povezan sa zvaničnim narativom o Monarhiji i autopercepcijom Habsburškog carstva kao *Vielvölkerstaat*, dobro ilustruje tzv. *Kronprinzenwerk*, iz čije sam sveske o Bosni i Hercegovini već citirao odlomke iz tekstova Mrazovićeve i Truhelke. Ova serija sprovedena je pod vodstvom prestolonaslednika Franja Ferdinanda i nazvana *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Obuhvatila je 25 svezaka i izdata je na nemačkom i na mađarskom. Videti Zintzen 1999. Ona propagira zvaničan narativ o harmoničnom suživotu u multietničkom carstvu, metaforu porodice i geslo „jedinstvo u različitosti“. BiH je

Metafora jedne velike porodice nacija, sa carem koji kao strogi, ali blagonakloni pater familias sedi u Beču, sjajno opisuje zvaničnu koncepciju Dunavske monarhije i samopercepciju kuće Habsburg. (Stachel 2003: 260) U prozi Mrazovićeve se metafora porodice jako često koristi u opisu Habsburške monarhije, a *svoju* odanost caru i „habsburškim tradicijama“ ona bukvalno projektuje na celokupno stanovništvo Monarhije:

Najotmenija svečanost za hercegovačko manevarsko polje je *18. avgust, rođendan cara Franje Josifa*. Tada u poljskom logoru Bojište zaplami hiljadu malih svetala, a goruće baklje na uzvisinama u tmimi noći nagoveštavaju svečani krug bregova. *Deca iz svih delova prostranog carstva ovde se osećaju kao jedno, kao borci za habsburške tradicije.* (*Bosnisches Skizzenbuch*: 281, kurziv moj)⁴⁷

I Moritz Hoernes završava svoja *Dinarska lutanja* izjavom da se nada da će jednog dana, mnogo godina posle njegovog opisa, stanovnici zemlje uzeti na sebe zadatak da uporede tamnu prošlost i svetlu sadašnjicu, jer bi iz toga sigurno naučili da se treba sve čvršće vezivati za carsku kuću Habsburgovaca, u čijoj staroj Monarhiji su našli novu domovinu. (*DW*: 363) Međutim, koncept „jedinstva u različitosti“ (*Einheit in der Vielvalt*) se pri kritičkom diskurzivnom čitanju pokazao veoma krhkim i lomljivim, jer je podrazumevao hijerarhiju među pojedinim narodima Monarhije. Zato se težnja za realizacijom etničko-kulturne raznolikosti kao suštinskog dela političkog jedinstva neprestano sukobljavala sa dominantnim načinom razmišljanja u uskim nacionalno-kulturnim kategorijama, kako je s pravom zaključio Stachel. (Stachel 2003: 265)

Umesto zaključka bih samo još da napomenem da se ove kolonijalne/kolonijalističke austrougarske reprezentacije Bosne ne ograničavaju samo na publicistički (putopise i novinarske tekstove) i naučni diskurs (antropološke i istoriografske tekstove), već da su one našle svoje mesto i u književnim delima. Izuzetno zanimljivo je u tom pogledu književno delo Roberta Michela. Michel, koji je neko vreme kao austrougarski oficir služio u Mostaru, kanonski je primer austrijske kolonijalne književnosti, koja je crpela svoju inspiraciju iz Bosne kao egzotičnog kutka Dvojne monarhije. (Concetti 2005)

predstavljena u 23. svesci ove serije, koja izlazi iz štampe 1901. U njoj je Truhelka pisao o narodnom životu, Mrazović o pejzažu, Hörmann o književnosti, Hoernes, Patsch i Truhelka o arheologiji, Thallóczy o istoriji, itd.
⁴⁷ „Der vornehmste Festtag für das hercegovinische Manöverfeld ist *der 18. August, Kaiser Franz Josefs Geburtstag*. Da flammen in dem Feldlager von Bojište tausend Lichtlein auf, und brennende Holzstösse auf den Höhen deuten im Dunkel der Nacht den feierlichen Kreis der Berge an. *Kinder aus allen Teilen des weiten Reiches fühlen sich hier Eins als Streiter für die habsburgischen Traditionen.*“ (*Bosnisches Skizzenbuch*: 281, kurziv moj)

Literatura

- Asbóth, J. von (1888): *Bosnien und die Herzegovina. Reisebilder und Studien*. Wien: k.k. Hof- und Universitäts-Buchhändler.
- J. de Asbóth (1890): *An official tour through Bosnia and Hercegovina. With an account of the history, antiquities, agrarian conditions, religion, ethnology, folklore, and social life of the people*. London: Swan, Sonnenschein & Co, 1890.
- Boehmer, Elleke (1995): *Colonial and Postcolonial Literature*. Oxford: Oxford University Press
- Concetti, Riccardo (2005): "Der gerettete Orient. Zu Robert Michels Novellensammlung *Die Verhüllte*" In: Müller-Funk, Wolfgang & Wagner, Birgit: *Eigene und andere Fremde. »Postkoloniales« Konflikte im europäischen Kontext*. Wien: Turia & Kant
- Dinhobl (2006): "...die Kultur wird gehoben und verbreit. Eisenbahnbau und Geopolitik in Kakanien" In: Hárs, Endre, Müller-Funk, Wolfgang; Reber, Ursula & Ruthner, Clemens: *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*, Tübingen: Francke
- Goldsworthy, Vesna (1998): *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. New Haven/London: Yale University Press (Srpski prevod: Goldsvorti, Vesna: *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika 2005.)
- Harley, John Brian (1988): "Maps, Knowledge and Power." In: Cosgrove, Denis & Daniels Stephen (ur.): *The Iconography of Landscape. Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge/New York: Cambridge University Press, str. 277-312
- Haselsteiner, Horst (1996): "Öffentliche Meinung oder Meinungspluralität? Zum Wiederhall der Okkupation in der deutschsprachige Presse der Donaumonarchie" In: Haselsteiner, Horst: *Bosnien-Hercegovina. Orientkrise und Südslavische Frage*. Wien-Köln-Weimar, Böhlau 1996, str. 49-73
- Herkalović, Thomas (1906): *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*. Zagreb: Milivoj Majcen
- Hoernes, Moritz (1894): *Dinarische Wanderungen. Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Hercegovina*. Wien: Carl Graeser [1888]
- Jezernik, Božidar (2004): *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi Books/The Bosnian Institute
- Kállay, Benjamin (1905): *Ugarska na granici Istoka i Zapada (Pročitano u svečanom zboru magjarske naučne akademije 20. maja 1883)*. Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- Komlosy, Andrea (2006): "Innere Peripherien als Ersatz für Kolonien? Zentrenbildung und Peripherisierung in der Habsburgermonarchie" In: Hárs, Endre, Müller-Funk, Wolfgang; Reber, Ursula & Ruthner, Clemens: *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*, Tübingen: Francke
- Kraljačić, Tomislav (1987): *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*. Sarajevo: Veselin Masleša

- Kruševac, Todor (1978): *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša
- Mrazović-Preindlsberger, Milena (1895): "Ilidža i okolina joj" In: *Nada* 1/1895, 9: 163-166
- _____ (1901): "Landschaftliche Schildering" In: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Hercegovina*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. Alfred Hölder, k. und k. Hof –und Universitätsbuchhändler.
- _____ (1904): *Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts- und Kulturbilder aus Bosnien und der Hercegovina*. Illustriert von Ludwig Hans Fischer. Dresden: E. Pierson's Verlag [1900]
- _____ (1908): *Die Bosnische Ostbahn*. Illustrierter Führer auf den bosnisch-hercegovinischen Staatsbahnlinsen Sarajevo-Uvac und Megjegje-Vardište. Wien und Leipzig: Verlag A. Hartleben
- Pavličević, Dragutin (1979): "Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i njegov odjek u Bansknoj Hrvatskoj" In: *Otpor austro-ugarskoj okupaciji 1878. u Bosni i Hercegovini*. Radovi sa međunarodnog skupa, 23/24. okt; 1979 ANU BiH, posebna izdanja, knjiga XLII, str. 251-278
- Reber, Ursula (2006): "»Blicke ins 'Kulissenland'«. Welttheater auf der Bühne der Peripherie" In: Hárs, Endre, Müller-Funk, Wolfgang; Reber, Ursula & Ruthner, Clemens: *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*, Tübingen: Francke 2006, str. 219-238
- Renner, Heinrich (1897): *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer. Wanderungen von Heinrich Renner*. Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen). [1896]
- (Hrvatski prevod: Renner, Henrik (1900): *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*. Sremska Mitrovica: Hrvatska dionička tiskara.)
- Roškiewicz, Johann von (1868): *Studien über Bosnien und die Herzegovina*. Leipzig und Wien: F. A. Brockhaus
- Ruthner, Clemens (2003): "„K.u.k.Kolonialismus“ als Befund, Befindlichkeit und Metapher. Versuch einer weiteren Klärung." In: Prutsch, Ursula / Feichtinger, Johannes / Csáky, Moritz (Hg.): *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck et al.: Studienverlag 2003, str. 111-128. Tekst je dostupan i u elektronskoj verziji na: www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/CRuthner3.pdf [2003]
- _____ (2006): "Kakaniens kleiner Orient. Post/koloniale Lesarten der Peripherie Bosnien-Herzegowina (1878-1918)" In: Hárs, Endre, Müller-Funk, Wolfgang; Reber, Ursula & Ruthner, Clemens: *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*, Tübingen: Francke 2006, str. 255-283
- Spurr, David (1993): *The Rhetoric of Empire*. Durham & London: Duke University Press
- Stachel, Peter (2003): "Der koloniale Blick auf Bosnien-Herzegowina in der ethnographischen Populärliteratur der Habsburgermonarchie" In: Prutsch, Ursula / Feichtinger, Johannes / Csáky, Moritz (Hg.): *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck et al.: Studienverlag 2003, str. 259-277
- Stimmen aus Bosnien*. 1/1898

- Stix, Edmund (1887): *Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina vom Beginn der Occupation durch die österr.-ungar. Monarchie bis in das Jahr 1887*. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina. Wien 1887: kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei.
- Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*, New York-Oxford: Oxford UP (Srpski prevod: Todorova, Marija: *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1999)
- Truhelka, Ćiro (1901): "Volksleben" In: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Hercegovina* Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. Alfred Hölder, k. und k. Hof –und Universitätsbuchhändler.
- Young, Robert J. C. (2005): *White Mythologies. Writing History and the West*. Second edition London-New York: Routledge [2004]
- Zintzen, Christiane (1999): *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Aus dem Kronzprinzenwerk des Erzherzog Rudolf*. Wien: Böhlau